

ТВОРЧІСТЬ ЛАУРЕАТІВ ОГІЄНКІВСЬКОЇ ПРЕМІЇ

УДК 821.161.2.09С.Єфремов

В. Т. Поліщук

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

ДЕЩО ПРО ВЗАЄМИНИ СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА І ПАВЛА ФИЛИПОВИЧА В КОНТЕКСТАХ ЇХНЬОЇ ДОБИ

На основі аналізу різних архівних матеріалів, спогадів сучасників, щоденникових записів у статті проводиться зіставний аналіз біографій і науково-творчої діяльності двох визначних діячів українського відродження 1920-х – академіка Сергія Єфремова та професора й поета Павла Филиповича. Відзначаються численні збіжності й розбіжності в їхніх долях, характерах, творчих інтересах. Назагал висновується трагічна закономірність фіналів їхнього життя в умовах тоталітарного режиму.

Ключові слова: Сергій Єфремов, Павло Филипович, біографії, освіта, світогляд, творчі інтереси, шевченкознавство, історія літератури, щоденники.

На початках перших двох осінніх місяців 2016 року виповнюються «круглі» дати авторитетним майстрам слова: 2 вересня минуло 125 літ із дня народження поета, перекладача, професора-літературознавця Павла Филиповича, а 6 жовтня – 140-річчя громадського діяча, літературознавця й публіциста, академіка Сергія Єфремова. На поєднання цих двох знатних імен і цих ювілеїв під одним заголовком є достатньо підстав – і біографічних, і науково-теоретичних, і суто особистісних.

Єфремов і Филипович – близькі земляки. Народились вони в колишньому південно-західному «куточку» колишньої Київської губернії, у Звенигородському повіті. Нині – це Катеринопільський район Черкаської області. Від с. Пальчик, де народився Єфремов, до Филиповичевого села Кайтанівки якихось 10-15 кілометрів. Обидва вони – вихідці з багатодітних священничих родин. Сергій був восьмою дитиною з тринадцяти в родині отця Олександра Єфремова (це прізвище зрусифіковане, як згадують, зі справжнього – Охріменко) та його дружини Дарії Дмитрівни. Павло ж був первістком із семи дітей отця Петра Филиповича та його дружини Марії Іванівни, в дівочтві – Гордієвської, родину якої пов'язують із родом Гоголів-Яновських. Можна з цілковитою впевненістю говорити, що глави родин, належачи до одного стану і в одому повіті, знали один одного, хоч отець Олександр, звісно, був старший віком. Що ж до родинної атмосфери в обох сім'ях, то, як свідчать спогади, ситуація у Филиповичів була, сказати б «світськішою», бо ж отець Петро Филипович, мавши прекрасний тенор, ще в семінарії співав у хорі М. Лисенка, виступав у Софіївському соборі, здобувся в колі друзів на промовисте ймення – «отець Соловей». Батько ж Сергія Єфремова був

значно ортодоксальнішим у справах духовних, «був людиною відлюдькуватою, холодною, але, на щастя, не конфліктною, любив усамітнюватись, багато читав і дуже не любив, коли хтось брав книжки без дозволу» (А. Болаболъченко). Матері ж у цих родині були справжніми берегинями й багато чого доброго передали дітям.

Обставини домашньої атмосфери в родині позначились і на долях дітей. Майже всі діти отця О.Єфремова, в тому числі й Сергій, здобували духовну освіту, а дехто, як-от найстарший Іван Єфремов (Іоаникій) був навіть ректором Київської семінарії, відіграв помітну роль у долі молодших братів і сестер, у тому числі й Сергія. Звісно, ситуація формувала й відповідні світобачення. С. Єфремов пізніше писав у спогадах: «Ламання моїх релігійних і громадянсько-політичних поглядів відбувалось разом і було тісно одне з одним пов'язане. Хоч до обрядовості не мав я великого нахилу, і мій Бог був швидше богом живої, без краю різноманітної й діяльної природи, аніж візантійським Саваотом поверхового аскетичного православ'я, проте я був релігійним і щиро вірив не тільки в мораль, але до якогось часу – і в догматику християнства. Так само і з політичного боку, ... у мене, безперечно, були й зерна української свідомості. ... я не скажу, що цей процес руйнації відбувся у мене помалу і самотійно. Навпаки, я мучився дуже, я оборонявся, скільки було сил...» [Цит за: 1, с.25].

Мовлячи про юного Сергія Єфремова, слід відзначити, що змалечку, а далі і в Уманській «бурсі», попри кепкування однокласників і незадоволення вихователів, він розмовляв тільки українською мовою, виявляючи здорову впертість і здатність відстоювати усвідомлені цінності. Зрештою, випадок зумовив полишення Єфремовим стін семінарії і вступ на юридичний факультет Київського університету (закінчив 1901 року).

Інакше склався шлях «у науку» в Павла Филиповича. Його молодший брат Олександр згадував: «Хоч батько був священник, але всім своїм дітям він дав світську освіту; отже і Павлова освіта почалася не з «духовного učilišča», а з гімназії в місті Златопіль, Чигиринського повіту». Молодий Филипович і в гімназії, і – пізніше – в знаменитій Колегії Павла Галагана вчився дуже успішно, виявив неабиякі здібності, які логічно привели його в 1910 році спочатку на юридичний, а через рік – на історико-філологічний факультет Київського університету, теж блискуче закінченого. У випадку з Филиповичем треба зауважити що, на відміну від С. Єфремова, його українська свідомість у молодих літах «дрімала»: він виростав російськомовним у навчанні, в наукових дослідженнях, у ранній поетичній творчості. Глибокий знавець класичної російської літератури передпушкінської та пушкінської пори, автор талановитих російськомовних поезій «Павел Зорев» – таким був Павло Филипович до 1917 року.

Отже, спостерігаємо деякі «заочні» збіжності й розбіжності в долях цих двох талановитих людей. Звісно, треба постійно мати на увазі часову дистанцію: С. Єфремов був старший за П. Филиповича на 13 років.

І Єфремов, і Филипович стали визначними посталями в царині красного письменства й літературознавства. Безсумнівно, кожен із них ніс у собі яскраву Божу іскру, помножену на добру й старанну освіту. Втім, якщо мовити про їхню освіту, зокрема літературну, то, певно, можна казати, що літературна «школа» (глибоке розуміння іманентних рис мистецтва слова, обізнаність із широкими творчими контекстами, в т. ч. й зарубіжними, творчими епохами, стильовими течіями тощо) Павла Филиповича була фундаментальнішою й витонченішою, академічнішою, ніж у Сергія Єфремова. Далася взнаки й послідовною світська освіта, і перманентна спрямованість саме на літературу, без усяких «відхилень» у «політику» чи щось інше, і, безсумнівно, філологічний семінар В. Перетца в універ-

ситеті, й коло однодумців. Тут можна згадати доречне міркування Володимира Державина, який свого часу писав: «П. Филипович ... офіційно присвятився, подібно до Зерова, історії нової української літератури, і його праці в цій галузі (...), поза своєю високою науковою об'єктивністю та ерудицією, визначаються тією самою основною рисою, що й літературознавчі праці Зерова, – трактуванням українського письменства як повноцінної європейської літератури, а не додаткового впливу сентиментального «народолобства», яким українське письменство виглядало під народницькими шаблонами Драгоманова і Єфремова...» [2, с. 16]. Не хочу далі розгортати думку про естетику й методологію С.Єфремова, про це написано немало і списів немало зламано. Вочевидь, у цитованій фразі й В.Державин дещо спрощує згадані позиції С.Єфремова, хоч останній таки ж надавав неабиякого значення принципів «громадянського слугування літератури народів». У літературознавстві Филиповича таких акцентів не було, принаймні до початку 1930-х. Тільки констатую це без усяких оцінок. Як констатую і той доведений багатьма дослідниками факт, що Єфремов зовсім не ігнорував іманентну мистецьку «самостійність художнього слова».

Цілком можливо чи й очевидно, що відома «ідеологічна зарядженість» поглядів Єфремова на суть і завдання літератури мотивувалася його ж світоглядними позиціями і громадянським (українським, національним) темпераментом, його активною участю в політичних подіях кінця XIX – перших десятиліть XX століття. Він – організатор чи активний діяч кількох політичних партій і громадських організацій, один із міністрів у часи УНР, гострослівний журналіст і публіцист... Знаний український меценат і патріот Євген Чикаленко, який високо цінував особисті якості й таланти Сергія Єфремова, писав у щоденниках: «Найбільше нас штрафують і позивають за статті С. Єфремова, а через його щоденний запал у нас з ним часто виходять непорозуміння»; «Скільки разів казав я [Сергію] О[лександровичу], щоб писав відповідно до тодішніх умов. Але С.О. Єфремов не знає межі між цензурним і нецензурним, йому все здається цензурним» [1, с.62]. Про Єфремова політика той же Є. Чикаленко цитував: «С.О. Єфремов особито надзвичайно гарна людина, добрячий літературний критик, але ніякий політик, він, можна сказати, єсть «совість» українська, як Короленко – російська, але у всякім разі не політик, а тим паче, не дипломат. Він не заглядав уперед, та й не бачив вперед нічого, а тільки обмірковував і приймав те, що зробилось вчора». І далі наводив приклади. Варто сказати й те, що С. Єфремов пережив 12 обшуків і арештів, у т. ч. 8 – за більшовиків. Попри означену «політичну нефаховість» Єфремова, його активна громадсько-політична діяльність вочевидь гартувала його й без того міцний характер, формувала опірність усяким негараздам і загрозам, зумовлювала його моральне самостояння в умовах «внутрішньої еміграції» 1920-х, коли він тільки щоденникові звіряв свої гостро опозиційні щодо більшовицького режиму думки. Свого часу, аналізуючи знамениті «Щоденники» С. Єфремова, Михайло Наєнко слушно писав: «С. Єфремов був не просто опозиційною, а глибоко трагічною постаттю своєї доби. Україну він не міг покинути ні в останній період громадянської війни, ні за кілька років перед останнім арештом у справі «СВУ». Він у буквальному розумінні терзався думками про буття своє й України, а часом висловлював навіть сумнів щодо правильності своїх дій і переконань... Одне слово, трагічний герой, що гине «сам від себе» і з переконанням, що іншого шляху в нього нема». А далі – цитата зі «Щоденників»: «...Коли перед мене стають оті – брехня, провокація, хвастовитість, пошлість, які становлять головні риси большевицької системи, – то відповідь одну можу дати: не приймаю системи, на брехні й провокації, на світовому дурилюдстві заснованої» [4, с.8].

Зовсім інакшим щодо політичної площини буття, кардинально інакшим був Павло Филипович. Тут особливо й писати майже нічого. Його українська свідомість «прокинулася» у перші місяці Української революції, коли Павло із другом Володимиром Отроковським «постановили» далі писати по-українськи, й цієї самонастанови Павло Петрович надалі тримався. Та за глибокою вдачею Филипович був людиною науки, до громадських, а тим паче політичних пристрастей його думки не наvertsались. Його брат Олександр пізніше писав про арешт П. Филиповича: «Я не міг збагнути, як можна заарештувати невинну людину, далеку від політики, яка ніколи не була членом будь-якої політичної партії і займалася лише науковою та педагогічною діяльністю» [5, с.123]. А Григорій Костюк згадував і про те, що, на відміну від М. Зерова, «Филипович ніколи не встравав у літературну полеміку. Він не мав того полемічного бойового запалу...». Отже, в цьому сенсі Филипович був повною протилежністю Єфремову, хоч вочевидь, розумів і відчував, особливо на рубежі 1920-30-х, які часи надходять. Тодось Осьмачка, який глибоко шанував і Єфремова, і Филиповича, написав прецікаві спогади про них і в нарисі про Павла Петровича переповів про свої вимушені гостини у Филиповичів на початку 30-х і розмову, яка тоді відбулася з приводу жорстокого часу.

За спогадами сучасників, Филипович мав м'яку, неконфліктну, товариську вдачу. Того внутрішнього стрижня опірності й самостояння, який був у Єфремова, він вочевидь не мав, до якихось випробувань себе не готував. Випробування ж, як знаємо, не забарилися і швидко зламали волю цієї талановитої людини. У «Щоденниках» С. Єфремова натрапляємо на цікавий запис від 13.10.1928 р.: «Загальні збори професорів, студентів і службовців ІНО засуджують протирадянську шкідливу українській культурі роботу акад[еміка] Єфремова, що виявилась у низці його праць і виступів у «Ділі», що дискредитує висококваліфікованого робітника української культури».

Такий у повній красі текст тієї анафеми, опублікований сьогодні, що прийнятний був тиждень тому... Це більше комічний замах, ніж грізний. І можу знову сказати: ці люде абсолютно позбавлені почуття гумору, бо навіть не розуміють, у яку глибоку калошу себе посадили.

Інша річ, що можливі наслідки з цієї органічної вади для мене, найгіршим із них може бути – переляк тих людей, що зо мною працювали, і відхід їх од справи. Симптоми деякі вже маю. Напр[иклад], Филипович у розмові зо мною сьогодні просто сказав це. Воно, певна річ, прикро, але навіть це не змушить мене зійти з того шляху, на якому стою...» [6, с.674-675]. Справді, симптоматична ситуація, характерна для обох цих достойних людей. Ситуація, яка пізніше проявиться дуже рельєфно, особливо щодо Филиповича.

...Ніде не зустрічається інформація про час особистого знайомства близьких земляків С. Єфремова й П. Филиповича. Тут можна хіба висловити здогади. На теренах Звенигородського повіту, зважаючи на різницю у віці й на те, що батько С.Єфремова 1896 р. отримав парафію в Ситківцях на Вінничині і перебрався з сім'єю туди, а П. Филипович народився 1891 р., вони, природно, зустрітись не могли. Таке знайомство, цілком певно, відбулося в Києві, й то спочатку «заочне»: студент-філолог, а потім молодий викладач університету П. Филипович, мавши справжню пристрасть до архівних та інших джерел і ґрунтовну філологічну школу, просто не міг не знати передовсім про літературознавчі студії С.Єфремова, особливо ж його «Історію українського письменства», перше видання якої вийшло 1911-го, друге 1918 року... На те є конкретні докази: в розвідках «Лірика Максима Рильського» (1919), «Леся Українка» (1920), «Поет

огненного слова» (1921) Филипович посиляється на відвідані студії Єфремова як поважні, авторитетні джерела. Дещо пізніше, аж до року 1934-го, небагато Филиповичевих праць обходилося без спогадування досліджень Єфремова, незрідка і в полемічному контексті. Тож можна припустити, що ці двоє земляків особисто зазнайомилися десь на рубежі 1920-х, а вочевидь зблизило їх фахове, ґрунтовне студювання літератури, передовсім – шевченківська тематика, в якій кожен із них врешті-решт досяг вагомих результатів: у доробку Єфремова понад 100 шевченківських тудій, із 1899 року починаючи, у Филиповича – близько 30. «Року 1919, – писав Филипович в автобіографії, – перейшов до студювання головним чином українського письменства ХІХ віку, в першу чергу Шевченка». 1921 року разом із Є. Григоруком П. Филипович «організував і зредагував шевченківський збірник, у 1924–25 роках – іще два», але вже разом із С.Єфремовим. Системна і плідна співпраця Єфремова з Филиповичем почалася з часу долучення останнього до роботи в ВУАН, де Єфремов був віце-президентом. Зі спогаду О.Филиповича: «Поза ІНО-м він (П. Филипович – В.П.) багато часу приділяв праці в академії наук. Він був секретарем історико-літературного товариства при ВУАН (головною була академік С.О. Єфремов), співробітником постійної комісії для видавання пам'яток новітнього українського письменства, комісії заходо- та американознавства, київської філії інституту ім. Шевченка» [5, с.109]. А сталося це із 1919 року і тривало до 1930 р. Знаючи про глибоку компетентність Филиповича в царині російської та західноєвропейських літератур, Єфремов залучив свого молодшого колегу до коментування Шевченкового «Журналу» саме в царині компаративістики (1927 р., т.4).

Зі свого боку Єфремов був уважний до науки й поезії Филиповича, присвятивши останньому кілька сторінок у додатковому розділі «Історії українського письменства» – «За п'ять літ (1919-1923)». Аналізуючи першу поетичну збірку Филиповича «Земля і вітер» (1922), Єфремов вельми прихильно і достатньо глибоко характеризує її ключові тенденції. Йдеться там і про «хорошу школу пушкінської поезії», і про важливість літературознавчого досвіду поета – «теоретичні його інтереси у сфері власне поетики – поетичного стилю, форми, композиції в художніх творах», і про гуманістичний потенціал суб'єктивованої лірики Филиповича. Єфремов мотивовано знаходить у поезії молодшого колеги й нотки близької йому самому завуальованої опозиційності щодо існуючого більшовицького ладу: «Гужлива мрія за людиною – ось у чому сучасність Филиповича. Сучасність нехтує людину – поет її становить об'єктом мрії, ідеалом...». І далі, процитувавши вірш «Єдина воля володіє світом»: «Єдина мрія і єдиний заповіт оці показують, як можна бути глибоко сучасним, хоч і не сурмити в голосні сурми, не тарабанити в порожню бочку, гучними словами не торохтіти» [7, с.631].

Були в Єфремова та Филиповича і, сказати б, спільні чи близькі літературознавчі інтереси. Крім Шевченкової творчості обоє писали про Котляревського і Гребінку, Франка й Коцюбинського, О. Олеса й Салтикова-Щедріна, обоє мали великий пієтет до театру й писали про драматургію... Тривала співпраця зумовила і прихильні суто людські стосунки між земляками. Попри різницю у віці, Єфремов, як згадують сучасники, інколи долучався до товариських зустрічей молодших колеґ, а про Филиповича залишив і кілька цікавих нотаток у «Щоденниках».

«26 березня [1925]. Вчора мали ми компанію літературників одсвяткувати вихід Шевченківського збірника, який надрукували з надзвичайною на теперішні часи прудкістю (за місяць). Несподівано для мене присутні обернули це в... святкування мого 30-тінного ювілею. Филипович сказав відповідну промову й вручив мені 5 прим[ірників] моєї книжки про Левицького-Нечуя...» [6, с.251].

«24 жовтня [1926]. ...Учора в невеликій, але теплій компанії у Рудінаодсвятковано моє 50-ліття. Була випивка і були промови. Говорили тепло, розумно, дотепно (Филипович, Зеров, Дорошкевич, Рильський, Гермайзе, Ніковський, Білий, а Рильський написав ще й експромта...)» [6, с. 420].

«10 січня [1928]. Засідання на честь О. Кобилянської. Прегарна змістовна доповідь Филиповича...» [6, с.575].

Трагічним рубіконом для всієї української суспільності стала ініційована сталінським режимом так звана «справа СВУ», головним звинуваченим у якій «призначили» С. Єфремова. Про цей процес, поведінку його фігурантів написано багато. Один із очевидців трагедії, Борис Антоненко-Давидович, у нарисі «СВУ» розповів про почуті ним причини самообмови й капітуляції Єфремова перед режимом, який похвалявся залити кров'ю свідомих громадян усю Україну, якщо академік не визнає нав'язаної йому «провини». «І Єфремов пішов на «сделку» з ГПУ й власною совістю», — написав Б. Антоненко-Давидович, зауваживши далі, що «не пощастило Єфремову своєю «сделкою» врятувати від загибелі цілий культурний, національно свідомий шар українського села!» [8, с.52]. Додамо – й інтелігенції, людей інших сфер. Ще автор нариса «СВУ» пише про «страшну драму цієї людини, що накоїла стільки лиха самій собі, багатьом іншим людям та тій справі, котрій віддано служила все своє життя» [8, с.53]. Можливо, дещо суб'єктивована оцінка, та в сузір'ї своєї правильна. Брутальна система терору, брехні й провокації, зламала волю й небоязкого, впертого і принципового Єфремова. Просто констатуємо факт.

Зі значно м'якшим вдачею Филиповичем, не налаштованим на мовчазний внутрішній опір чи самостояння, жорстокому режимові було значно простіше: достатньо виявилось атмосфери страху, нагнаного терором. Знову ж таки безоціночно констатуємо реальний стан речей. Ще не було арешту, не було якихось конкретних загроз і переслідувань, а Павло Петрович, потоптуючи самого себе як науковця і вочевидь моральну особистість, спробував «співати влад» із ортодоксально вульгаризаторською «марксо-ленінською» критикою. Його статті «Шевченко і Платон Симиренко (3 поля боротьби за Шевченка)» (1933) і «Шевченко в боротьбі з українською дворянсько-поміщицькою літературою (Передмова до «Другого Кобзаря)» (1934), деякі інші, кардинально відрізняються від раніших своєю ненауковістю, засиллям агресивної ідеологічної риторики, а головним об'єктом нападок і ярликувань у них постає... Сергій Єфремов, на той час уже засуджений. Останній називається «ідеологом українського націоналізму», його праці про Шевченка «контрреволюційними», «буржуазно-реформаторськими» і подібно. Але таке «каяття» не допомогло. Арешт Павла Филиповича, як знаємо, не забарився. Матеріали карної справи свідчать, що він, як і більшість людей у тих нелюдських умовах, ніякого опору не чинив, одразу визнав усі абсурдні звинувачення, обмовив себе й інших. Зрештою, був розстріляний на Соловках.

Але і в тій ситуації зберігалася певна «заочна» сув'язь Филиповича з Єфремовим. Річ у тім, що дуже багато карних справ середини 1930-х «базувалися» на міфічних зв'язках із «СВУ» та «єфремовщиною». Віктор Петров (Домонтович) у спогадах занотував цікавий епізод: «Колись тесть Филиповича в розмові з слідчим, що вів справу цього останнього, сказав: – Який же може бути злочинець з мирного й працюючого вченого, професора, що мав діло з своїми книгами й рукописами, писав статті, читав лекції і не займався ніякою політикою? Адже для засудження немає і не може бути жодних підстав! – слідчий йому відповів на це:

– Це справа СВУ другого покликання!

Це була далеко точніша формула, ніж ті параграфи й статті кодексу, що за них було згадано вище...» [5, с.311].

***

«Заочна сув'язь» між цими двома великими достойниками-земляками відновилася на самому початку 1990-х, коли на рідній їхній Катеринопільщині з'явилися меморіальні дошки й музейні кімнати, коли вже в незалежній Україні почали виходити їхні праці й твори, коли про них заговорили на конференціях і в дисертаціях, заговорили словами доброї, вдячної пам'яті. І не тільки в ювілейні роки...

Список використаних джерел:

1. Болабольшенко А. Сергій Єфремов. Біографічний нарис / А. Болабольшенко. – К. : Щек, 2010. – 280 с.
2. Державин В. Великий поет-мислитель / В. Державин // У кн.: Филипович П. Поезії. – Мюнхен, 1957. – С. 15-27.
3. Чикаленко С. Щоденник. Том II (1918-1919) / С. Чикаленко. – К. : Темпора, 2014. – 464 с.
4. Насенко М. A qui facet-clamat, аба Про що «мовчав» Сергій Єфремов / М. Насенко // Літературна Україна. – 1999. – 18 березня.
5. Безсмертні: Збірник спогадів про М. Зерова, П. Филиповича і М. Драй-Хмару. – Мюнхен, 1963. – 334 с.
6. Єфремов С. Щоденники. 1923-1929 / С. Єфремов. – К. : Рада, 1997. – 848 с.
7. Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. – К. : Femina, 1995. – 686 с.
8. Антоненко-Давидович Б. СВУ / Б. Антоненко-Давидович // Неопалима купина. – 1994. – №1. – С. 31-66.

The article focuses on the comparable analysis of biographies, scientific and creative activity of two prominent figures of Ukrainian revival of 1920-s, Academician Serhiy Yefremov and Professor and poet Pavlo Fylypovych, based on the analysis of various archival materials, the memoirs of contemporaries and diary records. Numerous convergence and divergence in their fate, character and creative interests have been found. Generally, there is a tragic pattern of their life outcomes in the conditions of totalitarian regime.

Key words: Serhiy Yefremov, Pavlo Fylypovych, biographies, education, outlook, creative interests, Shevchen kostudies, literature history, diaries.

Отримано: 11.10.2016 р.

Г. М. Цимбалюк

м. Житомир

СПАСЕННІ ОБЕРЕГИ

А потім раптом побачиш, що той осколок, який на блокпосту наскрізь мав твої груди продірявити, чомусь схибив із чіткої смертельної траєкторії, і та снайперська куля, котра на передовій в серце тобі мітила, зрикошетила попри всі закони фізики...